

*Гуйван П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
професор
Полтавського інституту бізнесу*

СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ: ПРИНЦИПИ ЄСПЛ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблематики процесуальної рівності сторін при розгляді у суді конкретного спору. Справедливе судочинство здійснюється внаслідок гарантування в процесі рівності сторін, дотримання принципу змагальності, гласності, розумного строку розгляду справи, незалежності і неупередженості суду, його створення на підставі закону.

Правове становище учасників відображається у їхній диспозитивності, змагальності та посвідчується відкритістю процесу та безсторонністю суду. В роботі аналізується справедливість судового провадження як головний показник ефективності права. Доводиться теза, що принцип рівності учасників процесу покликаний гарантувати формальну справедливість, суть якої полягає у необхідності однакового ставлення до людей без дискримінації їх за будь-якою об'єктивною чи суб'єктивною ознакою.

У статті вивчено концептуальний підхід Європейського суду з прав людини до забезпечення рівності можливостей учасників. Суд постійно вказує, що рівність учасників судового процесу перед законом і судом має бути з правової та організаційної точок зору забезпечена єдністю правового режиму, за яким відбувається опосередкування процесуальних прав. Це означає, що правові приписи в різних легіслатурах мусять формуватися, виходячи із загального розуміння справедливості як об'єктивної категорії.

Керуючись цими підходами, рівність учасників процесу, як і інші вимоги справедливого судочинства, повинна встановлюватися не стосовно учасників конкретного судового процесу, а має гарантуватися як принцип вищого порядку і забезпечуватися щодо всіх суб'єктів, які звернулися до суду за захистом своїх прав. Наведені окремі практичні позиції ЄСПЛ у коментованій сфері.

У статті приділено значну увагу питанням дотримання прав людини на справедливий суд під час перегляду судових рішень у вищих інстанціях. Це особливо важливо при перегляді конкретних справ із порушенням права одного з учасників на отримання справедливого та законного рішення. Тому необхідно гарантувати практичне застосування принципу рівності сторін, в першу чергу, при дослідженні доказів та оскарженні невмотивованих рішень суду, коли доречні аргументи сторін судом просто проігноровані.

Ключові слова: процесуальна рівність сторін, публічний розгляд справи.

Постановка проблеми. Однією із визначальних гарантій забезпечення належної реалізації прав та свобод особи є закріплення права на судовий захист.

Право на суд охоплює досить широке поле різноманітних категорій, стосується як інституційних, так і організаційних аспектів створення та діяльності цього органу, а також особливостей здійснення окремих судових процедур [1, с. 129]. При цьому судовий розгляд як процесуальне поняття має декілька відносно самостійних, але пов'язаних між собою значень. Це і система норм права, які визначають суспільні відносини між суддею (судом) та іншими учасниками процесуальної діяльності при вирішенні й розгляді по суті справ [2, с. 147], і стадія певного виду судочинства, і сукупність дій суду з розгляду справи. Право на отримання судового захисту означає, що суб'єкт має право звернутися до суду та матиме право на те, що його справа буде розглянута та вирішена судом. Ця можливість реально здійснити вказані права повинна бути забезпечена конкретній особі без будь-яких невиважених затримок, перепон чи ускладнень.

Головним чинником, який характеризує право людини на судовий розгляд її справи, є справедливість такого провадження як головний показник ефективності права. Справедливість як суспільно-філософське явище здавна вважалось визначальною світоглядною категорією, яка постулювалася як поняття моральної свідомості, що характеризує заходи впливу та вимоги прав і благ особистостей або соціальної спільноти, міру вимогливості до особи, правомірність оцінки економічних, політичних, правових явищ дійсності і вчинків людей, а також їх самооцінки [3, с. 13].

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку. Крім процесуальних аспектів, які охоплюються поняттям справедливого судівництва, важливим є і результат розгляду. Відтак до змісту поняття справедливого суду входить і законність, чесність та обґрунтованість правозастосовного вердикту, що має виноситися судом. Саме таким чином формулює судову справедливість Європейський суд з прав людини, призначенням якого є практичне застосування та тлумачення приписів Конвенції. З огляду на багатоаспектність визначення та досить широку практичну інтерпретацію в науці запропоновано виокремити у структурі конвенційної статті 6, яка стосується справедливого судового розгляду, право на доступ до суду (включаючи право на отримання судового розгляду, право на вирішення справи по суті та заборону необґрунтованого перегляду рішення, що набуло статусу остаточного), право на виконання судового рішення, а також процесуальні критерії, яким має відповідати судовий розгляд (розумний строк розгляду справи, справедливість, публічність, неупередженість і незалежність суду, розгляд справи на підставі закону) [4, с. 160–161]. Таким чином, і наукова думка, і міжнародне право однаково тлумачать основні

концепти справедливого правосуддя, постулюючи його з процесуального боку як справедливий розгляд у динаміці, що забезпечує чесний результат шляхом отримання обґрунтованого та вмотивованого рішення, реальної можливості оскаржити вердикт до належно організованих судових інстанцій. Це здійснюється внаслідок гарантування рівності сторін, дотримання принципу змагальності, гласності, розумного строку розгляду справи, незалежності і неупередженості суду, його створення на підставі закону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані зі здійсненням справедливого судівництва, та визначення окремих характеристик суду в цьому процесі в науці розглядалися такими вченими, як М. Козюбра, М. Погорецький, І. Коваль, К. Харби, В. Шишкін, В. Городовенко, П. Рабінович, Д. Супрун, С. Шевчук та інші. В той же час, дослідження в основному здійснювалися в сфері вивчення конкретних правил поведінки правозастосовного органу та інших учасників в царині забезпечення об'єктивного та чесного процесу задля забезпечення реалізації права на справедливий суд.

Йдеться про належний доступ до суду та усунення юридичних та формальних перешкод для цього. У публіцистичі недостатньо приділена увага питанням процесуальних проявів справедливого судочинства, які є елементами інституційних та організаційних аспектів певної правової категорії.

У цьому контексті корисною мусить стати адаптація європейської прецедентної практики до національного правозастосування, з відповідним врахуванням його специфіки та особливостей. Враховуючи викладене, завданням статті є з'ясування таких чинників поняття «справедливий суд», як публічності провадження, рівності сторін у процесі тощо. Необхідно дослідити практику правових позицій та конкретних рішень ЄСПЛ у коментованій царині, оцінити їхнє застосування в українських реаліях та напрацювання нових підходів. Для виконання поставленої мети в межах дослідження будуть розглянуті окремі істотні елементи права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сутність поняття «судовий розгляд» у контексті здійснення правосуддя судом полягає у здійсненні ним визначених Конвенцією, відповідними Протоколами до неї та Регламентом Суду послідовних дій щодо розгляду й вирішення по суті справи, переданої на його розгляд і яка належить до його компетенції [5, с. 66].

У цьому сенсі принцип рівності учасників процесу покликаний гарантувати формальну справедливість, суть якої полягає у необхідності однакового ставлення до людей без дискримінації їх за будь-якою об'єктивною чи суб'єктивною ознакою. Питанням рівності сторін при розгляді справ незалежним судом приділяється значна увага різними міжнародними суспільними інституціями. Так, на засіданні Комітету ООН з прав людини, що проводилося 23 серпня 2007 року в межах Зауважень загального порядку № 32 до Міжнародного Пакту про Громадянські і Політичні Права було вказано, що право на рівність перед судами і трибуналами в загальному сенсі гарантує порядок із принципами, згаданими у другому реченні пункту 1 статті 14, право рівного доступу та рівності змагальних можливостей і забезпечує, щоб відношення зі сторонами в таких розглядах було вільним від якої б то не було дискримінації (п. 8).

Право на рівність перед судами і трибуналами забезпечує також рівність змагальних можливостей. Це означає, що одні й ті ж процесуальні права повинні забезпечуватися всім сторо-

нам, крім випадків, коли відмінності передбачаються законом і можуть бути виправдані з об'єктивних і розумним підстав, не ставлять підсудного в фактично невідгідне становище і не піддає його іншому несправедливому відношенню [6, п. 13].

При розгляді справи засади змагальності учасників процесу та рівності між собою є основоположними. За великим рахунком, дотримання вимог стосовно рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, закріпленого в ч. 1 ст. 55 Конституції України. Вказані визначальні принципи закладені в основу низки міжнародних актів та національних законів.

Зокрема, правило про рівність громадян перед законом встановлене у ч. 1 ст. 24 Конституції України. Воно має загальний характер, застосовується у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі у судівництві. Автор погоджується з тезою, за якою формальна справедливість імпліцитно реалізована в праві. Завдяки їй право фактично виконує роль третьої, незацікавленої «особи», що вирішує конфлікти, які виникають між людьми. Такого роду незацікавленість (неупередженість) вимагає розгляду спірних випадків, незважаючи на обличчя, це – стрижнева засада будь-якого виду судочинства [7, с. 3]. Третьою незацікавленою стороною, арбітром, має персоніфікуватися суд, і така його ознака, як незалежність та безсторонність, повинна найяскравіше проявлятися у однаковому відношенні до сторін провадження.

Зазначений прояв об'єктивності суду є найбільш показовим назовні виразом справедливості судівництва. Не цьому наголошує Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях. Він постійно вказує, що рівність учасників судового процесу перед законом і судом має бути з правової та організаційної точок зору забезпечена єдністю правового режиму, за яким відбувається опосередкування процесуальних прав. Це означає, що правові приписи в різних легіслатурах мусять формуватися, виходячи із загального розуміння справедливості як об'єктивної категорії.

Керуючись цими підходами, рівність учасників процесу, як і інші критеріальні вимоги справедливого судочинства, повинна встановлюватися не стосовно учасників конкретного судового процесу, а має гарантуватися як принцип вищого порядку і забезпечуватися щодо всіх суб'єктів, які звернулися до суду за захистом своїх прав. Ця вимога має настільки загальний характер, що її дотримання мусить гарантуватися і в окремих судових провадженнях, не пов'язаних сутнісно чи організаційно між собою.

Європейський суд з прав людини приділяє особливу увагу дотриманню аналізованих принципів як невід'ємної складової права на справедливий суд. Так у одній з перших справ «Неймайстер проти Австрії» [8] було наголошено, що принцип рівності сторін охоплюється поняттям справедливого судового розгляду (fair trial), передбаченого п. 1 ст. 6 Конвенції (п. 22).

За усталеною позицією ЄСПЛ принцип рівності сторін не вичерпується змістом поняття рівності, він є лише одним з аспектів більш широкого поняття справедливого розгляду в незалежному та неупередженому суді. В судових процесах, де стикаються протилежні приватні інтереси, «рівність сторін передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представити свою справу, включаючи докази, в умовах, в яких жодна зі сторін не має явної переваги». До прикладу,

для конкретної справи, що розглядалося, це було характерно у вигляді застосування вимоги «рівності озброєнь», в сенсі справедливого балансу між ними. Тобто, кожній стороні має бути надана розумна можливість участі у справі.

Між тим, у справі компанія-заявник зобов'язана була довести, що між нею і Банком існує усна угода про певні кредитні кошти. На первинній зустрічі були присутні лише дві особи, між якими була досягнута згода, а саме представник компанії-заявника, і представник банку. Проте при розгляді спору лише одному з цих двох ключових осіб було дозволено взяти участь у розгляді питання, а саме особі, яка представляла Банк. Компанії-заявнику було відмовлено у можливості викликати особу, яка її представляла, тому що Апеляційний суд визначив представником від компанії-заявника себе. Під час відповідних переговорів щодо укладення угоди представники обох сторін діяли на рівних умовах, обидва були уповноважені вести переговори від імені відповідних сторін. Тому важко зрозуміти, чому їм обом не було дозволено давати показання. Таким чином, компанія-заявник була поставлена в істотно невідгдане становище щодо Банку і відповідно було визнане порушення пункту 1 статті 6 [9, п. 33–35].

Інший прояв відступу від принципу рівності сторін був зафіксований Судом при використанні необ'єктивних експертів. У справі «Боніш проти Австрії» виступ експерта – керівника установи, носив характер свідчень проти однієї із сторін, і не був нейтральним. Це порушувало принцип рівності озброєнь, покладений в основу справедливого судового розгляду, який полягає в можливості дій сторін «за тих самих умов» [10, п. 31, 32].

Рівність учасників провадження як елемент більш широкого поняття справедливого судового розгляду включає в себе також фундаментальний принцип змагальності процесу. Це має стосуватися можливості надання ознайомлення з матеріалами, допиту свідків інших процесуальних можливостей. Право на судовий розгляд справи означає, що обидві сторони повинні мати змогу отримувати знання і коментарі щодо поданих зауважень та доказів, наданих іншою стороною. Можливі різні способи, за яких національне законодавство може забезпечити ці вимоги. Однак, який би метод не був обраний, він повинен забезпечити, щоб інша сторона знала, що аргументи були подані, та отримати реальну можливість прокоментувати їх.

Зокрема, Європейський суд вважає недотриманням рівноправності сторін виявлені факти надання додаткових зауважень («*stois*») при подачі заяви про перегляд до Верховного Суду, про що не знала інша сторона. У справі «Булут проти Австрії» подання зауважень дозволило Генеральному прокурору зайняти чітку позицію щодо апеляції заявника, аргументи якої не були передані іншій стороні і на які вона не могла відповісти. В будь-якому випадку, принцип рівності озброєнь не залежить від подальшої наявності кількісно вираженої несправедливості. Саме захист мав оцінювати, чи заслуговують надані аргументи на відповідь. Відтак, несправедливим є те, що зауваження були передані до суду без відома іншої сторони. З огляду на вищевикладене Суд дійшов висновку, що принцип рівності озброєнь не дотримувався [11, п. 49, 50].

Взагалі міжнародна правозастосовна інституція, на відміну від української судової системи, приділяє значну увагу питанням дотримання прав людини на справедливий суд під час перегляду судових рішень у вищих інстанціях. Адже будь-яка стадія процесу, починаючи від порушення справи і закінчуючи

виконанням остаточного вердикту, в рівній мірі потребує справедливості. Наприклад, розглядаючи спір про знищення зараженої великої рогатої худоби, Суд встановив неможливість для зацікавленої особи відповісти на висновок генерального адвоката (прокурора), виступаючого в Касаційному суді. Між тим, ролі прокурора в касаційній інстанції, висновки якого можуть вплинути на Касаційний суд, надається велике значення. Отже було порушено право на змагальний процес. Останнє передбачає, за загальним правилом, право сторін в процесі знайомитися з усіма доказами або зауваженнями, долученими до справи, коментувати їх; це відноситься і до висновків, зроблених незалежним прокурором, які впливають на рішення суду [12, п. 43, 44].

Окреме місце в концепції рівності учасників процесу належить з'ясуванню результативності розгляду конкретних справ з порушенням права одного з учасників на отримання справедливого та законного рішення. Адже принцип рівності учасників процесу в межах змагальності має визначальне значення для обґрунтованості судового рішення. Тому важливо гарантувати його практичне застосування, в першу чергу, при дослідженні доказів та оскарженні невмотивованих рішень суду, коли доречні аргументи сторін судом просто проігноровані. У рішенні у справі «Руйс-Матеос проти Іспанії» [13, п. 30–32, 55] ЄСПЛ вказав, що принцип змагальності процесу означає, що кожній стороні повинна бути надана можливість ознайомитися з усіма доказами та зауваженнями, наданими іншою стороною, а також, що вкрай важливо, відповісти на них.

Процесуальні вимоги щодо рівності сторін при розгляді справи досить часто межують та навіть перетинаються з іншими правилами, що забезпечують справедливість судочинства, таким як публічність розгляду, відкритість процесу, диспозитивність тощо. Саме на порушення цих вимог звернув увагу Суд у справі «Суда против Чешской Республики». У ній акціонер із меншою часткою пакету акцій заявляв, що він позбавлений доступу до національної судової системи у зв'язку з арбітражним застереженням між акціонером з більшою часткою акцій та державною установою з питань власності.

З огляду на зміст застереження останнє не дало заявникові змоги подати скаргу до національних судів щодо суми компенсації. Ухвалюючи рішення на користь заявника, ЄСПЛ вказав на невідповідність подібного підходу вимогам «справедливого судового розгляду», оскільки порушення принципу рівності сторін у процесі у вигляді позбавлення одного учасника можливості доступу до інформації внаслідок укладення арбітражного застереження зробило можливим конфіденційний судовий розгляд у порушення вимог Конвенції щодо його публічності [14].

Публічність вважається однією з найважливіших засад організації системи справедливого функціонування правосуддя. Лише за відкритості процесу можна з упевненістю вести мову про запобігання іншим проявам процесуальних порушень, які призводять до несправедливого судівництва, таких як нерівність сторін у провадженні, упередженість та суб'єктивізм суду, вчинення ним дій, що кваліфікуються, як такі, що не здійснені судом, встановленим законом.

У практичній площині принцип публічності означає, що при розгляді справи в залі засідань можуть бути присутніми не тільки сторони чи зацікавлені особи, але й будь-які сторонні люди. Їхня зацікавленість може мати різні суспільно значимі чи особисті підстави, але ці суб'єкти не мусять пояснювати

власну зацікавленість саме в цьому засіданні. Отже, за своєю суттю відкритість судового процесу означає чіткий та прозорий процес розгляду судової справи, що є зрозумілим для громадськості, а також право громадян бути присутніми під час розгляду судових справ [15, с. 7].

З викладеного можна зробити певні **висновки**. Міжнародне, а за ним і національне законодавство, запровадили на нормативному рівні правові гарантії для забезпечення справедливої судового розгляду справ. Досить демократичними виглядають приписи закону про рівність сторін під час процесу, їх змагальність, забезпечення ознайомлення з усіма матеріалами справи, здійснення права на юридичну допомогу при публічному розгляді справи.

Практика показує, що в національному судочинстві існують значні проблеми з реалізацією вказаного інструментарію. Відтак, українській правовій системі слід застосовувати практику ЄСПЛ при захисті процесуальних прав, яка напрацьована з урахуванням демократичних засад. Вона є досить ефективним засобом захисту інтересів у сферах, де не вистачає належного правового застосування. Як джерело національного права, практика ЄСПЛ надає легальне тлумачення процесуальних норм, які без практичного роз'яснення залишаються деклараціями.

Література:

1. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. *Право України*. 2006. № 10. С. 129–132.
2. Тертишников В.І. Цивільний процес України (лекції) : навч.-практ. посіб. Харків : СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. 272 с.
3. Бербешкина З.А. Справедливость как социально-философская категория. М. : Мысль, 1983. 358 с.
4. Зимненко Б.Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Особенная часть : курс лекций. М. : Статут, 2010. 416 с.
5. Тобота Ю.А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. № 1075. С. 65–68.
6. Комитет по правам человека ООН. Девяностая сессия. Женева, 9-27 июля 2007 года. Замечание общего порядка № 32, ССРР/С/ГС/32, 23 августа 2007 г. Международный Пакт о Гражданских и Политических Правах. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rhrcom32.html>.
7. Погребняк С.П. Про втілення в праві різних аспектів справедливості. Юридична наука очима молодих вчених: тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів / за заг. ред. проф. А.П. Гетьмана. Харків : Вид-во «Кроссрод», 2008. 324 с.
8. Рішення ЄСПЛ від 27 червня 1968 року у справі «Неймайстер проти Австрії» (Neumeister v Austria), заява № 1936/63, URL: <https://www.legal-tools.org/doc/50dc13/pdf/>.
9. Рішення ЄСПЛ від 27 жовтня 1993 року у справі «Домбо Бехер Б.В. проти Нідерландів» (Dombo Beheer B.V. v The Netherlands), заява № 14448/88, URL: <https://www.legal-tools.org/doc/b575c2/pdf/>.
10. Рішення ЄСПЛ від 6 травня 1985 року у справі «Боніш проти Австрії» (Bönisch v Austria), заява № 8658/79. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/5a26c1/pdf/>.

11. Рішення ЄСПЛ від 22 лютого 1996 року у справі «Булут проти Австрії» (Bulut v Austria), заява № 17358/90. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/c39858/pdf/>.
12. Рішення ЄСПЛ від 27 березня 1998 року у справі «K.D.B. проти Нідерландів» (K.D.B. v the Netherlands), заява № 21981/93. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_prosecutor_ENG.pdf.
13. Рішення ЄСПЛ від 23 червня 1993 року у справі «Руїс-Матеос проти Іспанії» (Ruiz-Mateos v. Spain), заява № 12952/87, URL: <https://www.legal-tools.org/doc/1f99e9/pdf/>.
14. Рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 2010 року у справі «Суда проти Чеської Республіки» (Suda v Czech Republic), заява № 1643/06. URL: <http://base.garant.ru/12185331/>.
15. Бондарчук С.А. Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (2). С. 6–11.

Guyvan P. The constituent elements of a fair trial: principles of the ECHR

Summary. This paper is devoted to the study of the issues of procedural equality of the parties in the consideration of a particular dispute in court. Fair trial is carried out as a result of guaranteeing in the process of equality of the parties, observance of the principle of competitiveness, transparency, reasonable time of trial, independence and impartiality of the court, its creation on the basis of the law.

The legal status of the participants is reflected in their dispositiveness, competitiveness and is evidenced by the openness of the process and the impartiality of the court. The paper analyzes the fairness of court proceedings as the main indicator of the effectiveness of law. It is argued that the principle of equality of participants in the process is intended to guarantee formal justice, the essence of which is the need to treat people equally without discriminating against them on any objective or subjective basis.

The article examines the conceptual approach of the European Court of Human Rights to ensuring equal opportunities for participants. The Court has consistently stated that the equality of participants in the lawsuit before the law and the court must, from a legal and organizational point of view, be ensured by the unity of the legal regime under which the procedural rights are mediated. This means that legal prescriptions in different jurisdictions should be shaped based on a common understanding of justice as an objective category. Guided by these approaches, the equality of participants in the process, as well as other requirements of a fair trial, should not be established in relation to the participants in a particular trial, but should be guaranteed as a higher-order principle and be ensured for all subjects who have gone to court to defend their rights. Some practical positions of the ECHR in the commented field are outlined.

The article focuses on the issue of respect for human rights in a fair trial when reviewing high court decisions. This is especially important when reviewing specific cases that violate one of the parties' right to a fair and lawful decision. Therefore, it is necessary to guarantee the practical application of the principle of equality of the parties, first of all, when examining the evidence and contesting unjustified court decisions, when the relevant arguments of the parties are simply ignored by the court.

Key words: procedural equality of the parties, public consideration of the case.